

KOVÁCS * JÁNOS

A szabadság egy rejtett dimenziója

Ezt a tanulmányt Budapesten élő szerzője 1976 őszén juttatta el Párizsba, hogy ott az 1956-os események huszadik évfordulója alkalmából tartott magyar-lengyel tudományos konferencián felolvasásra kerüljön.

A szöveget rövidített formában leközölte a párizsi *Esprit* 1977. januári száma. Teljes szövege franciaul megjelent a szóbanforgó konferencia anyagát tartalmazó kötetben («1956 Varsovie-Budapest: la deuxième révolution d'octobre», Seuil, Párizs, 1978.) A magyar szöveg első ízben a párizsi *Irodalmi Ujság* 1976 november-decemberi számában jelent meg.

Aki a két világháború közötti Magyarország társadalmát és politikai viszonyait csupán a mai magyar hivatalos történetírás munkáiból ismeri, könnyen arra a megállapításra juthat, hogy a második világháborúba belépő, illetve a háború végén a felszabadulás küszöbére jutott ország egyfelől pusztán az éhező, pauperizált agrárproletariátus (egyes történészek szavaival: «agrárszegénység», az ismert publicisztikai terminológiával: «a három millió koldus») és az ipari munkásság mindent átfogó tömegeinek, másfelől a maroknyi tőkés és földbirtokos uralkodó

osztálynak, valamint az ezt kiszolgáló, szintén maroknyi középosztálybeli («úri») rétegeknek a társadalma volt, s hogy az ország döntő fontosságú belpolitikai eseményei kizárólag a proletariátus és az uralkodó osztály közötti akciókra, az első sorban a kommunista párt által képviselt munkásmozgalomra és az uralkodó osztály munkás-üldözéseire korlátozódtak.

Ennek a társadalomképnek ideológiai és politikai tendenciája, apologetikus jellege, a jelent igazoló implikáciműzban nyilvánvalóak. Ha ugyanis ez a társadalomkép igaz, ha a magyar társadalom döntő, sőt szinte kizárólagos tömegeit a kizsákmányolt és elnyomorodott mezőgazdasági és ipari proletariátus adja, s velük szemben csupán egy maroknyi kizsákmányoló, uralkodó osztály áll, mi sem természetesebb, mint a proletariátus forradalmi hatalomátvétele, mi sem következik szervezesebben, inherensebben a magyar társadalom jellegéből és a két világháború közötti történetéből, mint az 1947-ben kibontakozó, 1948-49-re lezáruló s természetesen «az ország alapvető tömegei által óhajtott és támogatott politikai-társadalmi fordulat.» Ha ez a társadalomkép igaz, a belső társadalmi erők játékanak szükségszerűen kellett a kommunista párt szigorú hatalmi monopóliumához vezetnie, s a hatalomátvételhez a második világháború befejezésekor kialakult külső, nemzetközi erőviszonyok csupán a kedvező feltételeket teremtették meg. Ebből a társadalomképből mi sem következik logikusabban, mint a proletariátus nevében és érdekében hatalmat gyakorló egypárturalom, hiszen kívül nem létezik számottevő politikai erő és érdekkifejezés. S végül az is nyilvánvaló a fenti történelem- és társadalomkép alapján, hogy miután - a forradalmi hatalomátvétel következményeképpen - megdöntötték és eltávolították a volt uralkodóosztályt, a népi demokrácia társadalmában nem maradt más, csupán a munkásság homogén tömege s a vele szövetséges dolgozó (szövetkezeti) parasztság, az úgynevezett «egységes paraszti osztály» ugyancsak homogén tömege, s e két szövetséges osztály, érdekkifejezőjük, a kommunista párt vezetésével «diadalmasan» halad előre a szocializmus építésének útján.

Ez a társadalom- és történelembemutató azonban a valóságnak - sok egyéb között - egy döntő fontosságú mozzanatát tudatosan elhallgatja, s ezzel a két világháború közötti, még inkább a második világháború utáni magyar társadalom szerkezetét lényegében hamisítja meg. A magyar társadalom döntő tömegeit ugyanis a társadalom gazdasági-szerkezeti elmaradottsága ellenére már a két világháború között is, de különösen az 1945-47-es földosztás után az újbirtokosokkal is megnövekedett létszámú kispolgári-polgári középrétegek alkották. Mindennek bizonyításához elégséges az 1949-es népszámlálás foglalkozási adatait áttekinteni. Magyarországon kereső és eltartott népessége 1949-ben némi kerekítéssel 9 millió 200 ezer fő volt. Ebből a munkások és eltartottaik száma mintegy 3 millió 400 ezerre rúgott. Ez utóbbi számot azonban célszerű legalább két tekintetben pontosabbá tenni. Egyrészt: a mezőgazdasági és ipari proletariátus soraihoz kell számolni annak a 6 és félszázézer (eltartottakkal és segítő családtagokkal együttesen számított) birtokos parasztnak - akik 0-3 kh-as birtokkal rendelkeztek - kb. egyharmadát, kb. kétszázézer főt. Ezek birtoka ugyanis a megélhetést nem vagy csak alig biztosította, ezért mindenképpen bér munkát kellett vállalniuk. Másrészt: a fenti számból le kell vonnunk a magánkisziparban és kiskereskedelemben alkalmazott segédek és eltartottaik kb. 300 ezres tömegét, mivel ezek életmód és aspirációk tekintetében inkább az önálló iparosokhoz és kereskedőkhöz, mint a proletariátushoz álltak közel. Ennek a - némileg elnagyolt - számításnak az eredménye azt mutatja, hogy a szoros értelemben vett munkásosztály mintegy 3 millió 300 ezer főre rúgott, az összes népesség alig több mint *egyharmadára*. Ha a volt uralkodó osztályok és a hozzájuk szorosan kapcsolódó - az államgépezetet fenntartó és működtető - középrétegek összes létszámát 50-60 ezerre becsüljük, (vagy akár bőkezűbben 90-100 ezerre, az összlakosság 1 %-ára is): a mezőgazdasági és ipari munkásság és a - valóban maroknyi - uralkodó osztály között ott találjuk a hazai történetírás által agyonhallgatott, a történelemből és a társadalomból ver-

bális műveletekkel «kiiktatott» polgári középrétegek mintegy 5 millió 800 e tömegét, az össznépeesség alig kevesebb mint *kétharmadát*.

Ez a polgárság természetesen nem volt homogén. Legnagyobb rétegét a kis- és középbirtokos parasztság (segítő családtagokkal és eltartottaikkal) mintegy 3 millió 800 ezres tömege alkotta. E mellé sorakozott fel a kb. 1 milliónyi kisiparos és kiskereskedő réteg, valamint az ugyancsak egy milliónyi alkalmazotti és értelmiségi réteg. Nyilvánvaló, hogy ez a polgári Magyarország nemcsak egzisztenciájában, de aspirációiban, pvtikai követeléseiben és törekvéseiben ugyancsak igen sokrétű volt, s a proletariátushoz közelálló, vagy reménytelenül szegény rétegei ugyanúgy voltak, mint gyarapodó és a társadalmi-gazdasági haladás élvonalában álló elitje. Az is nyilvánvaló azonban, hogy az - egyre gyarapodó - polgári Magyarországnak ezek a tömegei (a fasizmusnak behódoló minoritástól eltekintve) túlnyomórészt egységesek voltak a szabad magánvállalkozás támogatására, a polgári demokratikus szabadságjogok kivívására és egy - a lehetőségekhez mérten - önálló magyar külpolitika megvalósítására való törekvésükben.

A polgársághoz hasonlóan természetesen a munkásosztály sem volt tagolatlan, nem volt egyszerűen a «hárommillió koldus» homogén tömege. Nem volt elsősorban azért, mert legnagyobb, legszegényebb, valóban szégyenletesen és fájdalmasan nyomorúságos és elesett rétegei, a szabolcsi és viharsaroki agrárproletárok és a munkanélküliségtől, gazdasági pangástól sújtott ipari munkások mellett voltak tűrhetően vagy jól prosperáló elit-csoportjai, és nem is kis csoportok. Nem volt homogén másodsorban azért, mert a kommunista párt számára jól hozzáférhető és mozgósítható, koncentrált tömegei (az alföldi mezővárosok agrárproletárjai, Csepel, Újpest munkássága, a győri, ózdi, miskolci, salgótarjáni, mecseki, tatai ipar- és bányavidékek munkásai) a túlnyomóan szétszórt többséghez képest viszonylag kevesen, kb. egy- másfél millióan voltak. Nem volt homogén harmadszor (de nem végső soron) azért sem, mert a munkás-

osztály még ipari vagy agrárproletár gócekba koncentrált fele is jelentős részben nem a polgári társadalom keretein kívül, hanem e keretek között, a szociáldemokrácia szellemének megfelelően látta megvalósíthatónak a magyar haladást.

Az alapvető társadalmi rétegek politikai súlyára és aspirációira vonatkozó, imént vázolt képet jól tükrözik a felszabadulás utáni jelentősebb politikai pártok választási eredményei és politikai-társadalmi programjai. Mindenekelőtt: az 1945-ös és 1947-es választások, ahol a kommunista párt - kerekítve - 17 %-os illetve 22 %-os választási eredményt ért el, jól mutatják, hogy a kommunista párt sohasem rendelkezett a szavazók alig több mint egyötödénél nagyobb saját tömegekkel, s pusztán ezekre a belső politikai erőforrásokra támaszkodva sohasem lett volna képes megszerezni és megtartani a kizárólagos politikai hatalmat. Másrészt a polgári és kispolgári tömegek pártjai: a kispárt és a szociáldemokrata párt 1945-ben az összes szavazatok kb. 74 %-át, 1947-ben a kispárt és utódpartjai valamint a szociáldemokrata párt együttesen a szavazatok kb. 70 %-át kapták. Azaz a szavazók döntő többsége világosan kifejezte, hogy még a Függetlenségi Frontba tömörült pártok demokratikus programját (a földreform és a kezdeti államosítások védelmét, az újjáépítési tervet) sem kizárólag a kommunista párt programjának értékeli és nem a kommunista párt hatalmi monopóliuma keretében kívánja megvalósítani.

A kispárt és a szociáldemokrata pártnak, mint alapvetően a polgári Magyarország érdekkifejezőinek felszabadulás utáni programjai pedig világossá tették, hogy az újjáépítés befejezése után teret kívánnak engedni a szélesebb körű magánkezdeményezésnek, a gazdasági és eszmei-politikai pluralizmusnak: azaz folytatói kívánnak lenni a polgári Magyarország folytonosságának s céljuk egy demokratikus, gazdag ország ilyen keretek közt való felépítése.

1948-ban, a döntő politikai fordulat (azaz a kommunista hatalomátvétel) pillanatában tehát két alapvető politikai erő állt egymással szemben. Az egyik a mai magyar

történetírás által agyonhallgatott polgári Magyarország folytonosságát kívánó agrár- és egyéb polgári tömegek ereje. E tömegek alapvető gazdasági és politikai érdekei a gazdaság kulcspozícióinak (bányák és legnagyobb monopóliumok, nagybankok) államosítása mellett a magánkezdeményezés fenntartásához, a szomszéd népekkel való jóviszonynak a szuverénitás érvényesítése melletti biztosításához, a szabad gazdasági és politikai érdekkifejezés lehetőségéhez, a polgári szabadságjogok valóságos gyakorlásához, a polgári demokratikus fejlődés sok évtizedes lemaradásának bepótlásához stb. fűződtek. A *másik* politikai erő a munkásság egy részének a kommunista párt mögé felsorakozott és általa vezetett tömege volt. Ez a tömeg, vagy méginkább: ez a párt - a kommunista munkásmozgalom nemzetközi összefüggései által meghatározottan - az ország sztálinista típusú szocialista átalakítását tűzte ki céljául, azaz a teljes hatalom megragadását és kizárólagos birtoklását, minden - szocialista vagy nem szocialista - ellenzék vagy elhajlás brutális elnyomását, s a társadalomnak a primitív népi demokratikus séma szerinti átalakítását: a munkásosztály az államosított és saját irányítása alatt álló gyárakban, a parasztság az önként létrehozott termelőszövetkezeti nagyüzemekben termeli a «javak bőségét». Ebben a sémában a polgárság önálló érdekkifejezéséről, önálló politikai szerveiről szó sincs, a polgárság számára nincs más perspektíva, mint a fejlődő nagyipar vagy a mezőgazdasági és ipari szövetkezeti nagyüzemek munkaerőtartalékának lenni.

Mint a magyar történelemből ismeretes, az 1948-as kommunista hatalomátvétel után a második politikai erő elképzelése valósult meg, még hozzá nem a kétféle érdeknek, elképzelésnek a polgári vagy akármilyen demokrácia érdekközvetítő mechanizmusában való egymásrahatása, hanem az előző érdek teljes mértékű és feltétlen alávetése révén. Ehhez az alávetéshez nem pusztán a *belső* erőviszonyok játéka vezetett. A második világháború utáni magyar társadalmi struktúráról mondottak alapján nyilvánvaló, hogy nem is vezethetett. A kommunista párt hatalomátvétele és 1949 és 1953 közötti érdekmeg-

valósítása csakis a belső polgári erőknél hatalmasabb külső erők beavatkozása révén vált lehetővé.

Mégis, a külső erők jelenlététől és akcióba lépésétől a tények még tények maradnak. Az 1947-48-as hatalomátvétel után a kommunista párt vezetésével a legkülönbözőbb kényszerítő és terelő mechanizmusok működésbe hozása révén a magyar társadalom hatalmas átrétegződése, átstruktúráródása következett be. Ennek az átrétegződésnek vonzási centruma az extenzív módon fejlesztett ipar (elsősorban nehézipar) volt. Az ipar telhetetlen és kielégíthetetlen molochként nyelte el a mezőgazdaságból a tagosítás, az erőszakos szövetkezetszervezés és a kötelező beszolgáltatás miatt vagy az elől eláramló polgári népességet, az egzisztenciájukból abszurd adókkal és forgalmi rendszabályokkal, gyakran pedig közvetlen rendőri zaklatással kiűzött kisiparosokat és kiskereskedőket, és a középrétegek «egyéb» tagjait: a munkás és a «kapitalista» besorolásúak között verbális módon is «egyéb» vagy «X»-es kategóriájúnak tekintett tömegeket. A külső erők által támogatott és lehetővé tett - formai jegyeiben egyfajta hódító gyarmatosításhoz hasonló - hatalomátvétel, mely önmagát mint a túlnyomó tömegekkel rendelkező proletariátus forradalmát tekintette, valójában ily módon teremtette meg *utólag* - legalább számszerűleg - a korábban nem létezett és hatalma fiktív alapját képező, túlnyomó tömegű munkásosztályt.

Az is igaz viszont, hogy az ezen az úton létrejött új társadalomstruktúra nem szüntette meg az alapvető tömegek polgári (kispolgári) jellegét, csak átrendezte és «terepszínűre» festette őket. Ezek a - hajdan szociáldemokrata vagy kispapák érzelmű - társadalmi rétegek a munkásosztály külső burkát, jelmezét magukra öltve is megtartották eredeti beágyazottságukat, korábbi egzisztenciájukkal (a földdel, a kézműiparral vagy kisiparral, a szakszerű műveltséggel stb.) való kapcsolatukat s az erre alapozott aspirációikat: a kezdeményezés lehetősége, a rátermettséggel és teljesítménnyel arányos jövedelem és az ezen az alapon növekvő fogyasztás iránti igényüket. A polgári Magyarország társadalmi erői nem szűntek meg

létezni, csupán átmenetileg leszorultak egy amorf, szervezetlen és zilált elfojtottság wépotába, de tudni lehetett, hogy mihelyt - akár a külső erőviszonyok változása, akár a belső megosztottság révén - meggyengülnek az 1948-as fordulatot végrehajtó erők, a polgári, vagy még pontosabban fogalmazva a polgári aspirációjú tömegek felett vagy elveszítik a kontrollt, vagy kompromisszumra kényszerülnek velük.

A kontrollvesztés illetve kompromisszumkötés hamarosan be is következett. A sztálinista ihletésű, de legalább is mindenképpen a szovjet pártra tekintő (mert uralmának biztosítékait onnét kapó) magyar kommunista párt (eddig) háromszor kötötte meg titkos, kényszerű; nem manifestált és soha néven nem nevezett kompromisszumát a magyar polgári erőkkel és aspirációkkal: Sztálin halálát követően 1953-ban, a XX. szovjet pártkongresszust és a lengyel és magyar «eseményeket» követően 1956-58-ban, majd a gazdasági-politikai kibontakozás új útjait keresve 1963-71-ben.

Ha ezeket a kompromisszumokat jellemezni akarnánk, a legfontosabb kiemelendő megkülönböztető jegyük az lehetne, hogy az 1953-as kompromisszum - eredményét tekintve - kifejezetten taktikai volt, azaz a szembenálló és kompromisszumra kényszerülő erők a kompromisszumban mit sem veszítettek önmagukkal való azonosságukból és dinamizmusukból, az 1956-58-as kompromisszum a túlnyomóan taktikai elemek mellett már bizonyos stratégiai, lényegi elemeket is hordozott, az 1963-71-es kompromisszum pedig kifejezetten stratégiai jellegű volt, azaz új minőséget eredményezett. Az 1956 előtti - 1953-as - kompromisszum úgy kötődött meg, hogy bármikor «nyom nélkül» vissza lehessen csinálni. 1956-ot, és ennek következtében 1963-71-et nem lehet többé kiiktatni, eltüntetni a magyar történelemből. E két utóbbi egyensúlyvesztés és az utánuk következő kompromisszumok új helyzetet teremtettek, s ezáltal eredeti hozzájárulást jelentenek a szocializmus s a magyar nép történelméhez. Úgy is mondhatnánk, hogy míg az 1953-as kompromisszumban alapvetően az 1949 előtti magyar társadalomstruk-

túra erői keresték kibontakozásukat, - mintegy egymás rovására -, 1956 után ezek az erők már lényegi engedményeket tettek egymásnak, az 1963-71-es kompromisszumban pedig az erők sok tekintetben elveszítették tiszta polaritásukat, s olyan új társadalomstruktúrához vezettek, amely - a marxisták által oly kedvelt hegeli formula szerint - «megszüntette megtartotta», «megőrizve meghaladta» (aufheben) a korábbi állapotokat.

Döntő fontosságú kérdés, hogy mi volt a szerepe ez utóbbi kompromisszumban 1956 október 23-ának. Az is igaz azonban, hogy ennek a kérdésnek csak a politika szférájában van értelme. Ugyanis - mint a magyar társadalom felszabadulás utáni struktúrájáról rajzolt vázlatos képből is következik - az 1956-58-as kompromisszum még maga is nagyrészt ugyanazoknak az alapvető belső erőviszonyoknak és erőmozgásoknak volt a következménye, mint az 1953-as vagy az 1963-71-es. *Ilyen értelemben* 1963-71 nem következménye 1956-nak, hanem egy azzal nagyrészt azonos töről fakadó, azonos erőjátékból származó, analóg jelenség. Politikai síkon azonban más a helyzet. A kommunista párt hwi elitje legnagyobb részének ugyanis múlhatatlanul szüksége volt az 1956-os fegyveres felkelés és a többhónapos sztrájkok okozta sokkra, hogy politikai realizmusukat visszanyerjék (vagy egyáltalán szert tegyenek rá), a polgári Magyarország létét, vagy a polgári Magyarország valamiféle «szocialista» folytatásának létét tudomásul vegyék, s az őket mindenképpen hatalmon tartó *külső* erők biztonságos fedezete ellenére maguk is keressék és elfogadják uralmuk *belső* megszilárdításának - esetleg engedmények árán elérhető - stratégiai lehetőségeit. *Ilyen értelemben* 1963-71 egyenes következménye, részleges kiteljesedése - bár semmiképpen sem betetőzése - 1956-nak. *Ilyen értelemben* 1963-71 elképzelhetetlen 1956 nélkül, s 1956 jelentőségét nem - márcsak ezért sem - lehet eléggé hangsúlyozni.

Az 1963-71-es kompromisszummal tehát új helyzet teremődött. Ha az 1970-es magyar népszámlálás foglalkozási adatait átnézzük, - az 1949-es népszámlálás eredményeivel ellentétben - aligha rajzolhatjuk meg belőlük a

mai magyar társadalom belső rétegződésének bármilyen vázlatos képét, ezen az alapon aligha veszünk észre valamit is az 1963-71-es kompromisszum és új helyzet létrejöttéből és lényegéből. Az 1970-es népszámlálási adatokból főleg a népességnek a népgazdasági ágakba való besorolásában végbement változásokat vehetjük szemügyre, a korábban már említett foglalkozási átrétegződés eredményét, azt, hogy míg 1949-ben az ipari és építőipari népesség részaránya az összesből 22% volt, a mezőgazdasági népességé pedig 53,9%, addig ezek az arányok 1970-re döntően megváltoztak, az ipari népesség részaránya 44,2%-ra nőtt, a mezőgazdasági népesség részaránya pedig 25,7%-ra csökkent. A népszámlálási statisztika sugallta látszat szerint tehát létrejött az ideológiai célkitűzések munkás-paraszt állama. Egy másik statisztika azonban meglepően módosítja ezt a képet. 1935-ben Magyarországon a mezőgazdaságban összesen kb. 1 millió 220 ezer gazdaságot tartottak számon. Ugyanez 1972-ben 1 millió 600 ezer volt. (Ebből kb. 200 állami gazdaság, 2900 mezőgazdasági termelőszövetkezet, 870 ezer háztáji gazdaság a szövetkezetekben, 600 ezer munkás-alkalmazotti úgynevezett szabadidős gazdaság, és 120 ezer magánparaszti gazdaság.) Mindez pedig az 1959-62-es nagy szövetkezetszervezési kampány után. Mindenesetre eközött az 1 millió 600 ezer mezőgazdasági gazdaság között igen egyenlőtlenül oszlik meg a földterület: az összes mezőgazdasági művelés alatt álló földterület 30,5%-a ugyanis az állami gazdaságoknak, 54,2%-a a mezőgazdasági termelőszövetkezetek közös gazdaságainak, 9,4%-a a téesz-tagok háztáji gazdaságainak, 4,4%-a a lakosság kiegészítő gazdaságainak és 1,5%-a az egyéni gazdák gazdaságainak a használatában van. Azaz a földterület kb. 84-85%-án gazdálkodó 3100 nagy gazdasági egységet a földterület 15-16%-án gazdálkodó csaknem 1 millió 600 ezer (más adatok szerint 1 millió 800 ezer) kisgazdaság fogja közre.

Ezek a kisgazdaságok (átlagos területük 0,5-2,0 ha) a művelésükben lévő földterület és a rendelkezésükre álló eszközök arányánál döntően nagyobb arányban része-

sednek a mezőgazdaság bruttó termelési értékében. Az elmúlt tíz esztendőben ez a részesedés globálisan 20 és 35 % között mozgott. 1971-ben például - értékben számítva - a szántóföldi növénytermelésnek 25 %-a, a zöldségtermelésnek 45-50 %-a, a szőlőtermelésnek 50 %-a, az egész növénytermesztésnek csaknem kerekén egyharmada származott a különféle kisgazdaságokból. Ugyaninnen származott a szarvasmarhatenyésztés 33 %-a, a sertésenyésztés kb. 60 %-a, a baromfityenyésztés jóval több mint 50 %-a, a tehéntej-termelés 15-16 %-a, stb.

A kisgazdaságokban termelt javak tömege azonban nemcsak az egész nemzetgazdaság szempontjából igen jelentős, - mivel enélkül a magyar mezőgazdaság képtelen volna az országnak az alapvető mezőgazdasági termékekkel való ellátására -, hanem a kisgazdaságokra támaszkodó családi háztartások jövedelemforrásai között is. Azoknak a háztartásoknak a száma, amelyeknek kizárólagos jövedelemforrása a kisgazdaság, elenyésző. A ket-tős jövedelmű családok illetve háztartások jövedelmében azonban döntő fontosságú ez a jövedelemrész, az összes jövedelem 20-80 %-ára tehető. 1967-ben például a tsz családok jövedelmének nagyobb hányada (37,1 %-a) származott a háztájiból, mint a közös gazdaságból (31,7 %).

Az 1959-62-es nagy tsz-szervezési kampány után létrejött harmadik kompromisszum tehát egyrészt elismerte, hogy a szocialista üzemi formák a mezőgazdaságban nem terjeszthetők ki a gazdálkodás minden területére, vagy ha igen, ez csak egy sok évtizedes folyamat eredménye lehet. Másrészt elismerte a polgári Magyarország legnagyobb, viszonylag homogén és legnagyobb társadalmi-politikai erőt képviselő polgári rétegének, a mezőgazdasági polgárság aspirációit az önállóság, a teljesítmények arányos és állami életszínvonalgazdálkodási plafonokba nem ütköző jövedelmek, a növekvő fogyasztás és a hagyományos tevékenységéhez való kapcsolatainak megőrzése tekintetében. A polgári társadalom az üzemi viszonyaival, társadalmi rétegeivel tehát egyfelől eltűnt a szocialista átszervezés folyamatában, de némileg átalakult formában újjá

nek pedig csaknem 60 %-a nem mezőgazdasági foglalkozású volt. Azaz a népszámlálási adatokból nyomon kísérhető átrétegződés során a földjétől elszakított, főként az iparba átáramlott agrár-polgári osztály mint munkás is megőrizte a faluval és a földdel való kapcsolatait. Ezáltal a szabadságnak az 1963-71-es kompromisszumban létrejött szférája messze túlnyúlik a mezőgazdaságon s átszövi a többi nemzetgazdasági ág területét, így például az ipart is.

Ráadásul az agrár-szférában történt kiegyezéshez hasonló kompromisszumok egyéb tevékenységek területén is felbukkannak, s megjelentek a rendszeres másodjöveldelmek, vagy ha régebben is léteztek, most esetleg polgárjogot is nyertek. A teljesség igénye nélkül lássunk néhányat. A lakáshelyzet és a lakásépítés megoldatlansága közismert. Bár az állam hatalmas eszközökkel rendelkezik, az 1961 és 1974 között épült lakásoknak csak egyharmadát és minőségileg is gyengébb részét építették állami forrásból, a minőségileg jobb kétharmad magánereből és túlnyomórészt *magánkivitelezéssel*, és hagyományos építési módszerekkel készült. Ehhez a magánkivitelezéshez a munkaerő - hétvégi vagy napközi pihenőidőben - főképp az állami építővállalatokból származik, vagyis a központilag ellenőrzött, koncentrált eszközök és az ellenőrizetlen vagy lazán ellenőrzött kisgazdaságok ketőssége és a közöttük megosztott munkaerő jelensége ebben a termelési szférában is megfigyelhető. De ugyanez mondható el a működési engedéllyel (kb. 20 ezer fő) vagy anélkül «fusizó» ipari munkások soha senki által fel nem mért és át nem tekintett javító-szolgáltató, esetleges szövetkezeti bedolgozó tevékenységéről is. A bedolgozók ebből a szempontból külön figyelmet érdemelnek. Bár pontos adataink elsősorban a szövetkezeti ipar bedolgozóiról vannak, ezek száma (a 60-as évek végén, a 70-es évek elején kereken 70-80 ezer fő) egyedül is mutatja, mekkora társadalmi rétegeket ölel fel az iparban is a kiegészítő, kiegészítő gazdasági tevékenységnek és másodlagos jövedelemszerzésnek ez a formája. A hatvanas évek vé-

gén a szövetkezeti ipar összes termelőjének 40 %-a bedolgozó volt.

A kétlakiságnak és kettős jövedelemszerzésnek a mezőgazdaságban és iparban leírt fenti jelenségeivel teljesen analóg a különböző értelmiségi rétegek másodállás- és mellékmunka-halmozása is. A könyvkiadók szerzői és fordítói munkáinak túlnyomó részét vagy éppenséggel az egészet másodmunkában végzik bizonyos értelmiségi rétegek. Egy még 1957-ben készült statisztikai felvétel szerint a mérnökök és műszaki alkalmazottak a keresetük 10-50 %-át elérő mellékjövedelemmel rendelkeznek. Ezek bevalláson alapuló adatok, s ráadásul 1957 óta a magántevékenységnek a műszaki értelmiségi rétegek számára is igen nagy tere nyílt (magántervezés, másodállás, szakértői munka, fordítás, lektorálás stb).

A másodjövedelem szerzésének hatalmas forrása és az egyes egyéni családi jövedelmek kiegészítésében is igen nagy szerepet játszik a magánszállodaipar. A kereskedelmi szálláshelyek (szállodák, turistaszállások, kempingek stb.) szobáinak és összes ágyainak jóval több mint a fele magánkézen van. A kereskedelmi szálláshelyek vendégéjszakáinak csaknem a felét a magánkézen lévő úgynevezett fizetővendégszolgálat teljesíti. Az ebből eredő különjövedelem - különösen a frekventált nyaralóhelyeken - (Balaton, Velence, Dunakanyar, Budapest stb.) eléri sőt meghaladja az egyéb forrású családi magánjövedelmeket.

A szocialista állami és szövetkezeti szervezetekben végzett munka melletti tevékenységek és az ezekhez kapcsolódó jövedelemszerzés rendszerét mint a gazdasági cselekvés egyfajta szabadságát jelentő területeket kiegészítik még a formálisan is a polgári Magyarországról ittmaradt tevékenységi formák: a már említett, kb. 120 ezer főt foglalkoztató magánparaszti gazdaságok mellett főképpen az ugyancsak mintegy 100 ezer főt foglalkoztató magánkiszipar, mely az iparból és az építőiparból származó nemzeti jövedelemnek mindössze 2-3 %-át, illetve 3-4 %-át termeli, a lakosság részére végzett ipari szolgáltatásokban és

az építőipari javításokban azonban egyaránt 60%-kal részesedik. Kiegészíti továbbá a magánkiskereskedelem, melynek szerepe azonban jelentéktelen. Meg kell jegyezni, hogy az önálló kisegzisztenciáknak ez a köre állandóan - bár igen lassan - szűkül, aminek okát egyáltalán nem a szocialista gazdasági egységek fölényében vagy nyomasztó versenyében, hanem abban a tényben kell keresnünk, hogy a kétlakiság előnyösebb, nagyobb egzisztenciális szabadsággal, személyes manőverezési lehetőséggel jár, s a másodtevékenységek révén szerzett jövedelmeket sokkal nehezebb az államnak ellenőriznie és adóztatnia.

Az ország lakosságának többségét, keresőkkel és eltartottakkal együtt kb. 7 millió főt érintő jövedelmi kétlakiság, illetve az ezt biztosító kis gazdasági egységek sajátos rendszere: a korábbinál döntően nagyobb egzisztenciális szabadság birodalma. Az egyén ezt a szabadságot többféle módon is megéli a mai Magyarországon. Mindenekelőtt úgy éli meg, mint a vállalkozás, az egyéni kezdeményezés - legalább részben - újra megjelent szabadságát. Úgy éli meg, mint a jövedelemnövelésnek a munkával arányos és államilag tervezett alacsony jövedelemp plafonokba nem ütköző lehetőségét. Úgy éli meg, mint az állami és szövetkezeti nagyvállalati szervezetnek való teljes kiszolgáltatottság megszűnését, a munkás és a tőkés közötti valóságos alkunak a munkás számára előnyösebb újramegisméltését, a hivatalos gazdasági szervektől való viszonylagos függetlenné válás lehetőségét. Úgy éli meg, mint tevékenysége legalább egy részének a hivatalos politika ellenőrző okvetetlenkedése alól való kivonását. Úgy éli meg, mint a tehetség, ügyesség és szorgalom politikai (származási, véleményalkotási, stb.) feltételektől független érvényesítésének lehetőségét. Mindenképpen úgy éli meg, mint a kompromisszum előtti évek nagyüzemi munkáséletforma-ideáljával szemben a polgári Magyarország emberszabásúbb, a megelőző magyar történelemmel szerves egységben lévő életideáljainak megvalósítására nyílt új lehetőséget.

Az 1963-71-es kompromisszumot és a vele párhuzamosan kialakult új helyzetet jellemző tömeges méretű (sőt: országos méretű) kétlakiság - mint minden szervezetlen szabadság - negatív jelenségeket is tartalmaz. Az ellenőrzéshiány nyújtotta szabadság sokak számára a harácsolás szabadsága, az emberek egzisztenciális biztonsága szervezhetetlenségre és megbízhatatlanságra vezet a munkavégzésben, a kétlakiságból következő érdek- és figyelemmegosztás a feladatokkal való azonosulás képességétől foszt meg. Végül pedig a kétlakiságban mindig van valami nyugtalanító törvényenkívüliség, mindig ott lapang benne a szorongás, mivel az új társadalmi helyzet résztvevői a hatalommal csak hallgatólagos megegyezést kötöttek, s az új helyzetnek megfelelően nem szervezhetik meg magukat érdekeik kifejezésére és védelmére. Mindez pedig az egzisztenciális szabadság dimenziójának megléte mellett a politikai szabadság nyílt vagy rejtett dimenziójának fájdalmasan összezsugorított voltára, sőt legtöbbször hiányára hívja fel a figyelmet.

A politikai kompromisszum: erők dinamikus egyensúlya, ahol a kompromisszumban kitűzött határokat mindkét fél állandóan a maga javára igyekszik eltolni. Az erőviszonyokban végbemenő minden egyes változás módosítja a kompromisszum tartalmát. Az imént leírt egyensúly és a belőle származó társadalomkép a pártbürokrácia és a polgári Magyarország erőinek történelmi jelentőségű stratégiai kompromisszuma és a belőle kialakult új, autentikus társadalomstruktúra 1963 és 1971 között jött létre. Ma, 1976-ban, már egy újabb átrendeződés folyamatai zajlanak. Az 1956-os tanulságok alapján létrejött 1963-71-es kompromisszum eredményeit, a polgári múlt *is* épülő egzisztenciális szabadságnak rejtett dimenzióját azonban - úgy tűnik - nem lehet többé sem verbális, sem materiális manőverekkel kiiktatni a magyar történelemből.